

Розділ 9. СОЦІОЛОГІЯ МОВИ

9.1. Соціологія мови як галузь соціологічного знання. Історія становлення соціології мови

Соціологія як наука сьогодні являє собою органічну єдність і збалансованість двох напрямів – теоретичного й емпіричного, соціологічне знання має трирівневу внутрішню структуру. Соціологія мови виступає як спеціальна соціологічна теорія в структурі соціологічного знання.

Соціологія мови визначає, якими мовами та мовними підсистемами користується та чи інша соціальна група, в яких сферах спілкування і з якою регулярністю; які чисельні співвідношення осіб, які володіють різними комунікативними кодами і субкодами, встановлює якісні та кількісні показники, що характеризують використання мови (мов, мовних підсистем) у засобах масової інформації, в науці, в сфері освіти, творчості тощо. Соціологія мови може ставити перед собою завдання вивчення певних соціальних груп, які використовують специфічні мовні засоби в ролі символів приналежності індивіда до цієї групи.

Об'єктом соціології мови є взаємозв'язок мови та суспільства. **Предметом** виступають соціальні функції мови, її роль у забезпеченні соціальних процесів, соціального контролю, мовні відмінності як відображення соціальної структури і стратифікації, кореляції між мовними засобами та соціальними статусами, ролями тощо.

Спорідненою до соціології мови є **соціолінгвістика**. За визначенням Джошуа Фішмана, соціолінгвістика займається «соціально обумовленою варіативністю у вживанні мови».

Таким чином, *соціолінгвістика* – це вивчення мови щодо суспільства, а *соціологія мови* – це вивчення суспільства щодо мови. Завдання першої – кинути світло на деякі універсальні чи специфічні мовні факти, завдання другої – дізнатися щось нове щодо суспільства, скориставшись мовними даними.

Швейцарський лінгвіст Фердинанд де Сосюр (1857–1913) виділив два модули існування явищ мови: власне **мову** – потенційну систему об’єктивно існуючих, соціально закріплених знаків, які співвідносять поняттєвий зміст і типове звучання, а також систему правил їх сполучуваності й уживання, та **мовлення** – конкретну реалізацію одиниць і категорій мови; говоріння, яке має плин у часі й звукову, писемну або внутрішню форму вияву.

Мова – система універсальних понять, що обумовлена людською свідомістю та відображає взаємозв’язки в об’єктивній реальності. *Мовлення* розуміють як власне процес говоріння (писання, обдумування), так і його результат (дискурси, тексти, їхні частини тощо), які фіксуються пам’яттю або на письмі. Мова і мовлення утворюють єдиний феномен людської мови. *Мовлення* є реалізацією мовного коду, воно вводить мову в контекст уживання. Ці два поняття нерозривні.

Мова виникає і функціонує тільки у соціальній спільності людей, об’єднаних спільною діяльністю. **Історія розвитку соціологічних досліджень мови** починається з античних часів. Саме з проблемою походження античні вчені пов’язували соціальність мови, водночас із ідеалістичними стали виникати і практичні теорії, що відзначають необхідність появи виразних звуків, а потім слів-символів, що позначають різні речі в будь-якому людському колективі, в якому відбудеться спільна трудова діяльність.

З XVII–XVIII ст. мовознавство відірвалось від ідей філології класичної давнини і стало на шлях вивчення мовної матерії. Представники раціоналістичної тенденції в загальній теорії мови, філософи і граматисти Р. Декарт, А. Арно, К. Лансло, Г. Лейбніц почали розглядати питання онтології мови. Емпірико-сенсуалістична традиція в загальній теорії мови трактувала функції мови під впливом ідеї суспільного договору (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк). За історичною теорією мови Й. Гердера, суспільство удосконалює мову, тому що її можна вивчати і викладати, оскільки є література цією мовою.

В. Гумбольдт одним із перших обґрунтував *соціальні категорії мови*. Вчений вказував, що мова розвивається тільки в суспільстві: людина розуміє себе тільки за умови, що її слова зрозумілі й іншим. Загальна теорія мови В. фон Гумбольдта підтвердила не тільки функціонування мови в суспільстві, але і його вплив на мову. Велика увага соціальної обумовленості явищ мови зустрічається у Ф. Енгельса, який доводить, що людська мова виникла разом із людським суспільством як необхідний засіб спілкування людей у процесі їх спільної виробничої діяльності.

Соціологічний напрям досліджень, що підкреслює суспільний характер мови, починається з американського мовознавця В. Д. Уїтні. Він визначав мову як витвір суспільства, на який індивід (особистість) може впливати тільки пропорційно до ролі, яку він відіграє в суспільстві. Ще далі дослідження в цьому напрямку розвив Фердинан де Сосюр, який, спираючись на соціологічну теорію французького соціолога й філософа Е. Дюркгейма, провів розрізнення між мовою (*langue*) як суспільною стороною мови і мовленням (*parole*) як її індивідуальною стороною.

Соціологічний погляд на мову перейняв від Ф. де Сосюра його учень Антуан Мейє, який підкреслив необхідність вивчення зв'язків між суспільними фактами мови, що виявляються в територіальній і суспільній диференціації мови. Розвиваючи думку Е. Дюркгейма про самостійне

існування соціального факту, А. Мейє зауважив, що мова існує самостійно, має зовнішній, щодо індивідуального, характер.

Знаменитий російський лінгвіст Н.А. Бодуен де Куртене вказував, що мова індивіда може розвиватися тільки в суспільстві. Причини єдності мови та суспільства Куртене бачив у тому, що і В. Гумбольдт – єдність змісту, але суспільство не тільки обмежує розвиток мови, а й є двигуном цього розвитку., Отже, мова виступає як явище колективно-індивідуальне, що дозволяє їй виконувати комунікативну функцію.

Науковий простір соціолінгвістики та соціології мови (дослідження мовлення у зв'язку з соціальним контекстом) уперше окреслили ще в 1929 р. науковці Празького лінгвістичного гуртка, які, подавши мову у вигляді певної функціональної системи, зосередили увагу на мовних контактах, змішуванні мовних систем у міських мовах тощо. Праці представників празької лінгвістичної школи В. Матезіуса, Й. Вахека та інших продемонстрували зв'язок мови з соціальними процесами і соціальну роль літературної мови. Дослідження німецьких вчених, зокрема Т. Фрінгса, обґрунтували соціально-історичний підхід до мови і необхідність включення соціального аспекту в діалектологію.

Близько до визначення предмета соціолінгвістики підійшов у своїх «Нарисах із загального мовознавства» (1959) визначний український мовознавець Леонід Арсенович Булаховський, який запропонував власне бачення соціології мови, зосередженої на соціальних чинниках розвитку мов і ролі економічних факторів у процесах мовної інтеграції, проблемах двомовності тощо.

У радянському мовознавстві розвивалися ідеї Ф. Фортунатова, Б. де Куртене. Радянські лінгвісти дійшли до переконання, що мова є, перш за все, соціальним явищем і всяка диференціація в суспільстві повинна знаходити відображення в мові. А. М. Солнцев, В. В. Виноградов та інші дослідники виявляли інтерес до змін, які відбувалися в мові у зв'язку із соціальними змінами, зокрема з революцією, тим самим вони

опосередковано займалися і проблемами, що входили до кола питань соціології мови.

В розвитку **української соціології мови** можна виокремити **чотири етапи**: 1) з другої половини XIX ст. до виникнення соціологічного напрямку в мовознавстві (тобто до 20-х рр. минулого століття); 2) у контексті соціологічного напрямку (20–40 рр. XX ст.); 3) упродовж етапу радянської соціолінгвістики (50–90 рр. XX ст.); 4) на етапі новітньої соціолінгвістики з 90-х рр. минулого століття і до сьогодні.

Перший етап: розкриття суспільної природи мови у працях О. Потебні, М. Драгоманова, І. Франка (тобто до виникнення соціологічного напрямку в мовознавстві) базувалося на взаємодії ідей мовознавчої теорії та соціології. Формування поглядів О. Потебні відбулося не просто на етапі розвитку психологічного напрямку, зокрема ідей Г. Штейнталя та Лацаруса, які розпочали характеристику народної та індивідуальної психології, а в часи поширення ідей англійського соціолога Г. Спенсера. М. Драгоманов – перший професійний український соціолог, І. Франко теж добре знав соціологічні ідеї свого часу. У врахуванні ідей соціології вбачаємо певну закономірність: без ідей О. Конта, Г. Тарда не було би розуміння суспільної природи мови Ф. де Сосюра, без ідей французької школи соціології Е. Дюркгейма не відбулася б французька школа соціології мови А. Мейє. Українські дослідники трактували суспільну природу мови під різними радикалами: психолінгвістичним (О. Потебня), культурно- та літературно-історичним (М. Драгоманов та І. Франко). Так, отримано перші результати про взаємодію мови й нації, ознаки мовної ситуації, про статус мов, соціальну базу носіїв, мову і церкву, мову й освіту, денаціоналізацію, літературну мову, засоби кодифікації, мовну стійкість, двомовність, престиж мов та ін.

Другий етап. Соціологічний напрям в українському мовознавстві 20–40 рр. минулого століття як передетап розвитку власне соціології мови. Його автори – Л. Булаховський, М. Сулима, О. Синявський, О. Курило та ін.

представники радянського мовознавства, а також І. Огієнко, А. Артимович, В. Сімович, Є. Грицак – представники лінгвістичної традиції, що формувалася за межами радянської України. Перелік питань, які розглянули мовознавці, засвідчує про тяглість ідей у розкритті взаємодії мови та соціуму: поглиблено розгляд суспільної природи мови (Л. Булаховський, М. Гладкий), мовної політики через акцент на рідномовну політику (І. Огієнко), розглянуто суспільні функції літературної мови та її кодифікацію (М. Сулима, О. Синявський, О. Курило), взаємодію соціальної природи мови і стилю (А. Булаховський, Н. Каганович), питання функцій української мови в суспільстві, поняття норми і нормативного (переймалися представники етнографічного та європеїзаторського напрямів нормування), соціальну сутність антропоніма (Є. Грицак), мову і жінку (В. Сімович), мову і релігію (І. Огієнко), мову й еміграцію (І. Огієнко), мову і школу (А. Булаховський, І. Огієнко) та ін. На вирішення питань про взаємодію мови й суспільства в радянському мовознавстві того часу вплинуло «нове вчення про мову» М. Мара і марксистсько-ленінська ідеологія. Можна побачити тяглість ідей у розкритті взаємодії мови та суспільства також упродовж 40-х рр., коли питаннями суспільної природи мови, кодифікацією літературного стандарту сам-один, після репресій мовознавців, займався Л. Булаховський.

Третій етап – етап радянської соціолінгвістики, який представляли дві школи, І. Білодіда та Ю. Жлуктенка. У центрі уваги представників першої були питання українсько-російської двомовності, форми існування мови в радянському суспільстві. Представники другої школи розкривали питання норми на матеріалі різних мов.

Четвертий етап – етап новітньої соціології мови, який розпочався з вивчення соціолінгвістичних проблем у незалежній державі. Тематику праць розширено і поглиблено. Мовознавці обговорюють питання методології (О. Мельничук, В. Русанівський, В. Чемес, Г. Яворська), взаємодії мови і нації (С. Єрмоленко, Я. Радевич-Винницький, О. Ткаченко), мовної ситуації, мови і політики, мовної політики, двомовності (праці В. Демченка,

О. Лазаренко, О. Руда), соціальної диференціації української мови (Л. Ставицька, Н. Трач, В. Труб), двомовності (Т. Бурда, О. Зарецький, Я. Радевич-Винницький, Н. Шумарова), суспільну природу української літературної мови в історії та сьогоденні (Б. Ажнюк, В. Радчук, О. Тараненко, та ін). Відбувається диференціація соціолінгвістичного знання: виокремлено предметне поле прикладної та теоретичної соціолінгвістики. Пріоритетні питання: мовна ситуація, мовна політика, двомовність, функції мови/мов та ін. За останні роки триває тенденція до збагачення проблематики: розкрито соціолінгвістичну класифікацію мов (О. Ткаченко), виокремлено питання історії соціолінгвістики та соціології мови (О. Данилевська, Г. Мацюк), здійснено соціолінгвістичний моніторинг (А. Пономаренко), розвивається соціолінгвістична лексикографія (Г. Аркушин, С. Пиркало, Л. Ставицька та ін.).

9.2. Соціальна структура, стратифікація та мова

Суспільством у соціології розуміють як історично сформований тип соціальної організації, соціальних зв'язків і відносин між людьми. **Соціальна спільність** – сукупність причетних за однією або кількома ознаками (походження, сфера діяльності, місце проживання, спільні цілі, завдання тощо) та об'єднаних соціальними зв'язками індивідів. **Соціальна група** – сукупність індивідів, що взаємодіють один з одним на основі очікувань кожного члена групи щодо інших, які усвідомлюють свою приналежність до цієї групи і визнаються членами цієї групи з точки зору інших.

Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* – прошарок) нашарування соціальних груп, які відрізняються доступом до соціальних ресурсів. Соціальною стратифікацією називають як процес розшарування, так і результат цього процесу.

Соціальна стратифікація мови – різновид соціальної варіативності мови, обумовлена різновидом соціальної (класово-стратифікаційної) структури суспільства виявляється в мовних і мовленнєвих відмінностях між

представниками тих чи інших соціальних верств і груп. Результатом соціальної стратифікації мови є соціолінгвістичні індикатори (стратифікаційні змінні) – елементи мови: лексичні, фразеологічні одиниці, фонетичні особливості, синтаксичні конструкції, які свідчать про соціальний статус мовця. Важливе місце в понятійному апараті соціології мови займає питання про *регіональні та соціальні діалекти*, їх обумовленість соціальними факторами.

Соціальна диференціація мови – це виникнення різновидів мови, зумовлених соціальним розшаруванням її носіїв, яке виявляється в наявності жаргонів різних соціальних груп, професіоналізмів, просторіччя тощо, вона може бути горизонтальна і вертикальна.

Горизонтальна, просторова диференціація мови лежить в основі поділу мови на територіальні діалекти, напівдіалекти і варіанти (наприклад, в англійській мові існують британський варіант, американський, канадський, австралійський тощо).

Вертикальна диференціація мови дозволяє виділити підсистеми мови, чітко й однозначно закріплені за певними соціальними та професійними групами (професійний жаргон, арго декласованих елементів, сленг маргінальних груп, молодіжний (студентський) сленг, військовий сленг тощо). Однак сюди ж відносять і діалекти та варіанти літературної мови, що утворюють вертикальний ієрархічний ряд у межах одного ареалу.

Діалект– територіально обмежена форма існування національної мови; діалект протиставляється нормативному (стандарту мови), формування якого відбувається протягом тривалого часу і передбачає цілий ряд процесів: вибір мови, кодифікацію (закріплення норм у словниках, підручниках і т. ін.), розробку правил (для різних видів комунікації), прийняття цього стандарту суспільством.

Територіальний діалект характеризує відмінності, що складаються в мові окремих локальних груп під впливом інших мов та мовних контактів. До територіальних діалектів належать:

- *койне* – автономна усна форма національної мови, що використовується в умовах регулярних соціальних контактів між носіями різних діалектів;

- *говір* – різновид мови, який використовує у спілкуванні невелика, територіально пов'язана частина носіїв певної мови;

- *функціонально-специфічна змішана мова* (наприклад, *суржик*, у якому поєднано елементи української та російської мов, або *трасянка* – змішана мова на основі білоруської мови переважно з російською лексикою та білоруськими фонетикою і граматику);

- *піджин* – спосіб мовлення, що вживався у спілкуванні аборигенів (місцевих жителів) з колонізаторами, а нині ще й для позначення способу вербального спілкування між людьми, втягнутими, переважно, в дрібну торгівлю в іншомовному середовищі, яка перетворилася для них у своєрідний спосіб життя.

Піджин, однак, виступає і як фактор соціальної диференціації носіїв цієї мови. Піджини, як правило, не довговічні. Однак трапляються випадки, коли така мова закріплюється надовго, стає єдиною (рідною) мовою для певного колективу її носіїв. Таку мову називають *креольською* (від ісп. *criollo* «креол, тобто людина мішаного походження від батьків двох рас – білої і кольорової»). Для креольських мов характерне масове, але не повне засвоєння колонізаторської мови. У креольських мовах відбувається спрощення граматики (зникають категорії роду, числа, часу, відмінка, але з'являються аналітичні (лексичні) способи вираження цих значень; особливо велика роль у вираженні таких значень належить прийменникам).

У спілкуванні між носіями споріднених мов, що мають спільну кореневу основу, виникають не піджини, а мова живого спілкування, в якій є тенденція до реальної інтеграції. Така мова не є літературною, але створює мовні системи, що стають основою для літературної творчості. Прикладом такої суміші є «*суржик*» – територіальне змішування української та

російської мови, для якого характерним є відсутність усталених словоформ, вони змінюються залежно від території.

Соціальний діалект – засіб спілкування колективу, об'єднаного професійно або соціально. Наприклад, мова гончарів, мисливців, спортсменів, школярів, студентів та ін. На відміну від територіальних діалектів, соціальні диференційовані насамперед в галузі лексики, семантики, фразеології:

Види соціальних діалектів

Професійні діалекти та сленг – соціальний різновид мови, який відрізняє представників певних професій чи соціальних груп, не має усталеного словника та характеризується широкою варіативністю, але може виступати як ідентифікуюча ознака для представників тих чи інших соціальних груп. У більшості випадків поєднується з поняттям «жаргон».

Жаргон – соціальний різновид мови, що характеризується специфічною лексикою та фразеологією. Жаргон є приналежністю щодо відкритих соціальних і професійних груп людей, об'єднаних спільністю інтересів, звичок, занять, соціального становища. Наприклад, жаргон моряків, льотчиків, спортсменів, учнів, акторів тощо. Студентський жаргон лежить в основі молодіжного сленгу. Слова і вирази жаргонної мови називаються жаргонізмами.

Арго – соціальний різновид мови, що характеризується вузькопрофесійною лексикою, нерідко з елементами умовності, штучності і таємності, а також запозиченнями з інших мов. Арго є приналежністю щодо замкнутих соціальних груп і співтовариств. Основна функція – бути засобом відокремлення. Арго – це мова низів суспільства, декласованих груп і кримінального світу. На відміну від арго, з його елементами таємності, функцією «пароля», жаргон у своєму оформленні відштовхується в цілому від загальнолітературної мови, будучи як би соціальним діалектом певної вікової спільності людей або «професійної» корпорації.

Феня – соціальний різновид мови, що сформувався на Русі в епоху Середньовіччя та спочатку використовувався бродячими торговцями (офенями), які створили таємну мову, придумавши нові коріння і залишивши традиційну морфологію, та використовували цю придуману мову для спілкування. Згодом цю мову перейняло кримінальне середовище, і сьогодні фенею називається злодійський жаргон (розмовляти такою мовою – по фені ботать). Поширення та популяризація тюремної лексики серед населення почалося з середини ХХ ст., коли в'язні стали повертатися з в'язниць і таборів та інтегруватися в побутове життя, але вже зі своїми законами і манерами. В основі блатного жаргону лежить принцип кодування – спроба зашифрувати послання так, щоб його не зрозуміли сторонні.

Соціально-економічна та культурна ситуація постійно впливає на мову. Урбанізація, розвиток ЗМІ, зростання і доступність освіти тощо приводять до того, що літературна мова впливає на діалекти. Часто виникає така ситуація, коли в мові однієї людини (**ідіалекте**) співіснують і діалектні, і літературні форми. Їх вибір зазвичай визначається соціальною ситуацією. Володіння різновидами однієї й тієї самої мови, залежно від комунікативної ситуації, називається **диглосією**.

Гіперлект трактується як найпрестижніша, але консервативна вимова, характерна для представників вищих соціальних верств, закритих мовних спільнот. За межами літературної мови знаходяться діалекти, соціальні і територіальні, і просторіччя. Територіальні діалекти поряд з літературною мовою є основним різновидом мови. На відміну від літературної мови, діалект обмежений територіально і функціонально, існує тільки в усній формі.

Просторіччя – соціально обумовлений різновид національної мови, в якому реалізуються засоби, що знаходяться за межами літературної норми. Від територіальних діалектів просторіччя відрізняється відсутністю виразної локальної закріпленості його особливостей, від жаргонів – тим, що ці

особливості усвідомлюються його носіями як ненормативні. Просторіччя виявляється на всіх мовних рівнях.

9.3. Мовна особистість та мовна поведінка, поняття дискурсу у соціології мови

Живе людське начало – це мовна особистість у своєму конкретному людському вимірі: етнокультурна приналежність, вік, стать, професія, освіта тощо, це мовне варіювання на тлі лінгвістичних інваріантів. Іншими словами, така мовна особистість постає об'єктом вивчення соціології мови. **Мовну особистістю** розуміють як людину, що реалізує свій комунікативний потенціал через мову. В мовленнєвому, комунікативному та дискурсивному середовищах особистість проявляється через мову, мовні засоби, що використовуються у комунікативному акті.

Структура мовної особистості складається з трьох основних рівнів:

- 1) нульового – вербально-семантичного (лексикону особистості);
- 2) першого – лінгво-когнітивного (тезауруса особистості);
- 3) другого – мотиваційного (прагматикону особистості).

Поняття першого рівня мовної особистості перегукується з «мовною системою» = словник + граматика і передбачає наявність у мовця усталеного фонду лексико-граматичних знань, які й забезпечують володіння природною мовою, цей рівень дослідження мови є нульовим для особистості та певною мірою беззмістовним. Він потрапляє до поля зору дослідника особистості тільки, якщо йдеться про другу для неї мову. Наступний рівень мовної особистості пов'язаний із системою знань про навколишній світ, на ньому закарбований «образ світу» у вигляді понять, ідей, концептів, різнорідних одиниць, серед яких можуть бути і наукові поняття, і просто слова, що набули статусу узагальнення, символи, образи, картини, уламки фраз, фрагменти думок, стереотипні судження, вербальні та інші формули. Усі ці елементи утворюють більш-менш цілісну картину світу свідомості особистості. Саме на цьому рівні до гри вступають інтелектуальні сили,

значення розширюється до знання, встановлюється ієрархія смислів і цінностей у тезаурусі мовної особистості. Третій (мотиваційний) рівень пов'язаний з діяльнісно-комунікативною іпостассю людини, включаючи цілі, оцінки, мотиви, установки мовної особистості.

Найтипівішою комунікативною потребою мовної особистості є соціальне спілкування, належність до певної соціальної групи. Мовною особистістю розуміємо як представника певного культурного/етнічного соціуму, який використовує засоби мови для досягнення певної комунікативно-прагматичної мети за прийнятими в цьому соціумі правилами.

Необхідно вирізнити з метою насамперед теоретичного осмислення *homo loquens* чотирьох понять, пов'язаних із різними іпостасями мовної особистості:

1) «людина, що говорить» – особистість, одним із видів діяльності якої є мовленнєва діяльність, що включає як процеси породження, так і сприйняття мовленнєвих повідомлень;

2) мовна особистість – особистість, що реалізує себе у мовленнєвій діяльності на основі сукупності певних знань та уявлень;

3) мовленнєва особистість – особистість, що реалізує себе у комунікації, обираючи та реалізуючи ту або ту стратегію і тактику спілкування, яка обирає та використовує той або інший репертуар засобів (як суто лінгвістичних, так і екстралінгвістичних);

4) комунікативна особистість – конкретний учасник конкретного комунікативного акту, що діє у реальній комунікації.

Складовими мовної особистості є мовленнєві/поведінкові стереотипи та соціолінгвістичні компоненти (ідіоетнічний, статусний, гендерний та віковий).

Ідіоетнічний аспект відображає прояви мовної особистості як носія певної соціальної ролі чи представника певної групи. До структури ідентичності деякі дослідники відносять індивідуальний, професійний,

етнічний, політичний та віковий прояви. Вважаємо, що мовні та поведінкові стереотипи також слід відносити до ідіоетнічного аспекту, оскільки вербалізовані соціальні стереотипи мовлення зумовлюються соціальними умовами та попереднім досвідом, з одного боку, та визначаються рідною мовою мовної особистості. **Мовний стереотип** є лінгвістичною одиницею, яка з позиції семантики адекватно відображає об'єктивну реальність, із позиції синтаксису забезпечує коректність зв'язку з іншими одиницями вислову, з позиції прагматики служить успішності комунікації. Мовні стереотипи вказують на соціальну/культурну/професійну/ лінгвокультурну належність лексичними та стилістичними характеристиками мовлення. Поведінковий стереотип можна визначити як певну лінію поведінки чи ставлення до чогось, що визначається соціальними та етнічними факторами.

Поняття «**мовна поведінка**» пов'язана безпосередньо із практикою вибору мовного коду і перебуває у взаємодії з поняттями «мовна стійкість», «мовна свідомість», «мовна лояльність», «перемикання кодів», «змішування кодів», «інтерференція», «білінгвізм», «полілінгвізм», «мовна ситуація», «мовна компетенція», «міжмовні контакти» тощо.

Мовна поведінка як предмет зацікавлення соціологів є видом соціальної поведінки людей. Проблема мовної поведінки насправді тісно пов'язана з тенденціями розвитку соціального життя. Визначальними чинниками, що обумовлюють природу мовної поведінки, соціологи визначають стратифікаційні чинники і мотиви. З погляду соціології феномен мовної поведінки базується на взаєморозумінні, співробітництві людей і культур. Однак якщо в соціологічному дослідженні мовної поведінки основна увага буде ґрунтуватися на з'ясуванні впливу соціальних факторів на мовну поведінку як вид соціальної поведінки, то вивчення мовної поведінки в соціолінгвістичному ракурсі передбачає визначення зв'язку між мовною поведінкою та соціальними детермінантами, що зумовлюють вибір мов.

Елітарна мовна особистість займає вищий щабель володіння літературною мовою, оскільки має високо розвинену культурно-мовну

компетентність. До основних критеріїв, що виділяють носіїв елітарної мовної культури серед представників інших типів культур, слід віднести максимально повне знання мовної системи, її функціональних можливостей і норм використання. Носій елітарного типу мовної культури має багатий лексикон, доцільно й активно його використовує; володіє всіма функціональними стилями літературної мови, вільно переходить з одного на інший, залежно від умов і цілей спілкування, при цьому строго розмежовуючи усну та письмову форми мови.

Потрібно зазначити, що культура є національно маркованою й мовна особистість має риси нації, до якої вона належить, саме тому в її мовленнєвій поведінці віддзеркалюється національна специфіка. Основою вивчення мовної особистості є дискурсивні практики.

Дискурс – зв'язний текст у сукупності з прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; текст, розглянутий у контексті подій; мовлення, розглянуте як цілеспрямований, соціальний акт.

М. Стаббс виділяє три основні характеристики дискурсу: 1) у формальному відношенні – це одиниця мови, що перевищує за обсягом речення; 2) в плані змісту дискурс пов'язаний з використанням мови в соціальному контексті; 3) за своєю організацією дискурс є інтерактивним, тобто діалогічним. М. Л. Макаров визначає формальну, функціональну та ситуативну інтерпретації як основні координати, на які слід опиратися при вирішенні проблеми визначення змісту терміна «дискурс».

Увесь загал дискурсу можна логічно розділити на *особистісно-орієнтований* та *статусно-орієнтований (інституційний)* дискурс. У першому випадку в спілкуванні беруть участь комуніканти, що добре знають один одного, а в другому – представники тієї чи іншої соціальної групи.

Особистісний дискурс представлений двома основними різновидами: *побутовим* і *буттєвим*. Специфіка *побутового* дискурсу полягає в намаганні максимально стиснути інформацію, що передається, створити такий код

спілкування, коли люди розуміють один одного з півслова. *Буттєвий* дискурс має на меті художнє та філософське розуміння світу.

Статусно-орієнтований (інституційний) дискурс – мовленнєва взаємодія представників соціальних груп чи інститутів один з одним, з людьми, які реалізують свої статусно-рольові можливості у межах усталених суспільних інститутів.

Всередині *інституційного* дискурсу виділяють такі підтипи: *політичний, адміністративний, юридичний, військовий, педагогічний, релігійний, містичний, медичний, рекламний, науковий, медійний* тощо. Якщо зникають соціальні інститути чи інституціональні форми, відповідний дискурс розчиняється в суміжних типах дискурсу.

Існують також інші способи класифікації дискурсу:

– *за способом спілкування* розрізняють інформативний і фасцинативний, змістовний і фактичний, серйозний і несерйозний тощо, за каналом спілкування – усний і письмовий, контактний і дистанційний, віртуальний і реальний типи дискурсу;

– *за комунікативними принципами* аргументативний, конфліктний та гармонійний типи дискурсу;

– *за соціально-демографічними критеріями* виділяються дитячий, підлітковий, чоловічий, жіночий, дискурс мешканців міста та села тощо.

9.4. Мова та соціальна ідентичність

Мова, завдяки соціокультурній сутності, виступає фактором ідентичності особистості. **Ідентичність** – це результат соціальної ідентифікації, коли особистість приймає і засвоює норми та стереотипи, властиві цій групі, включає в структуру свого «Я» її соціокультурні зразки. Соціологи розрізняють **особистісну** та **соціальні ідентичності**. **Особистісна** розглядається як сукупність уявлень про себе, які дають можливість відчувати власну унікальність і автентичність. **Соціальні ідентичності** за приналежністю до суспільних груп поділяють на такі:

1) гендерну ідентичність, тобто уявлення індивідів про свою стать, відчуття себе жінкою чи чоловіком;

2) класову ідентичність, суб'єктивне розуміння особистістю свого класового становища, ототожнення себе з певним класом;

3) ідентичність етнічну – відчуття належності до певної етнічної спільноти, однаковості з іншими її членами внаслідок спільності історичної пам'яті, спогадів про єдиних предків та емоційних зв'язків із батьківщиною, а також спільних основних компонентів культури, що, зазвичай, виявляється у солідарності з членами цієї спільноти;

4) територіальну ідентичність, тобто визначення себе як частини певного локального середовища.

Американський соціолог П. Дж. Бурк виокремлює: 1) рольові ідентичності (передбачають виконання певної ролі); 2) соціальні ідентичності (передбачають приналежність до групи); 3) особистісні ідентичності (дозволяють бути унікальною біологічною істотою). За ознакою приналежності до суспільних спільнот виділяють такі види ідентичностей: статеву (або гендерну), особистісну, вікову, сімейну, соціально-професійну, майнову, релігійну, етнічну, метаєтнічну, місцеву (локальну), регіональну, національну (або громадянсько-політичну), європейську (або континентальну), планетарну (або загальнолюдську).

Існує двосторонній зв'язок між мовою й ідентичністю. З одного боку, вживання мови як культурного смислу і маркера є наслідком ідентифікації, з іншого, – мова є необхідною умовою самоідентифікації людини в культурі. Мова, будучи інструментом культури, формує не лише уявлення про реальний світ, який оточує людину, а й саму особистість, котра саме через мову сприймає традиції, звичаї, мораль, систему норм і цінностей свого народу та ін. Мова виступає способом співвіднесення себе з рештою в суспільстві поряд з іншими соціокультурними ознаками. Особливість мови серед таких ознак полягає в тому, що вона є найпростішим способом вираження ідентичності через окремий різновид мови.

Мова впливає на формування соціально-культурної, релігійної, національної, етнічної, соціально-класової, професійної, особистісної, гендерної, сімейної та мовної ідентичностей.

Та чи інша ідентичність завжди обирається з-поміж низки можливих. Вибір однієї з них залежить від потреби чи обставин у конкретний момент або мети, яку має людина. Найпридатніша в певний момент ідентичність очолює ієрархію або висувається на передній план, а інші – постають у порядку їх значущості до моменту наступної ідентифікації. Вибір ідентичності серед низки можливих означає водночас і вибір мови цієї ідентичності, необхідної мовної поведінки в певній ситуації.

Територіальна ідентичність виникає під впливом місця проживання, мікрорайону, району, локальної общини, територіальної громади, селища, міста, регіону, країни, субконтиненту або континенту загалом і навіть земної кулі.

Питання мовної ідентичності найбільш гостро постає під час вибору потрібної мови у певний момент. **Білінгвізм** (чи навіть полілінгвізм) – явище, при якому людина не тільки вільно володіє двома або декількома мовами на рівні носія, а й вільно переключає коди під час спілкування цими мовами. Людина використовує ту чи іншу мову, аби підкреслити слухну на той час самоідентифікацію або використати обидва коди одночасно, аби підкреслити обидві самоідентифікації.

Вибір мови білінгвом у різних ситуаціях пояснюють через *три підходи*:

1) залежно від моменту, ситуації віддають перевагу певній мові або мовному варіанту;

2) білінгв обирає мову в конкретний момент, тобто коли мовець сам відчуває потребу використання мови, оскільки оточення очікує від нього саме її використання, або коли група, яка бере участь у комунікації, впливає на поведінку мовця;

3) кожний акт мовного вибору виступає засобом вираження й осягнення цінностей цієї культури.

Мовна ідентичність людини формується з дитинства, проте вона безперервно змінюється в кожній ситуації та комунікативному акті протягом життя залежно від наміру мовця.

Мова – традиційний інгредієнт у процесі становлення **національної ідентичності** щонайменше з п'яти причин: 1) групі людей, що займає певну територію, властива одна манера спілкування, яка вирізняє їх з-поміж інших груп; 2) ідеологія національної єдності постає крізь глибоку культурну єдність, яка свого часу є продуктом колективної мови; 3) мова є провідним засобом, за допомогою якого сконструйовані тексти національної ідентичності; 4) центральну роль в освіченості нації займає «правильна» мова; 5) мова може виникати як очевидний тест для визначення, чи належать конкретні особи до нації, чи ні. Схожим є вплив мови на формування етнічної ідентичності. Мова в ролі першоелемента таких форм суспільної свідомості, як фольклор і художня література, може сприйматись як факт і чинник, передумова та символ етнічної самобутності. Отже, володіння національною мовою, мовою етносу – це, перш за все, засіб формування ідентичності та спосіб її виявлення, адже разом з мовою носій переймає ментальність, дух народу і його цінності. Національна мова не є якоюсь даністю, котра визначає націю, вона становить певний конструкт як результат ідеологічної роботи з метою створення та укріплення нації. Мова перетворюється з початкової з'єднувальної сили нації в одне з ідеологічних спільних місць національної риторики.

Сучасна соціологія мови акцентує на дослідженні гендерних параметрів особистості. На думку вчених, цей інтерес був викликаний як зміною наукової парадигми, так і соціальними змінами. Відомо, що **гендер** – це соціальна стать, на відміну від біологічної, і продукується вона у процесі соціальної, культурної та мовної практики. Гендерні відносини є важливим аспектом соціальної організації. Вони особливо виражають її системні характеристики і структурують відносини між мовними суб'єктами. Основні теоретико-методологічні положення гендерного концепту засновані на

чотирьох взаємопов'язаних компонентах: це культурні символи; нормативні твердження, що задають напрямки для можливих інтерпретацій цих символів і виражаються в релігійних, наукових, правових і політичних доктринах; соціальні інститути та організації; а також самоідентифікація особистості. **Гендерні відносини** фіксуються у мові у вигляді культурно обумовлених стереотипів, накладаючи відбиток на поведінку особистості, в тому числі і мовленнєву, і на процеси її мовної соціалізації, гендерний фактор, який враховує природну стать людини та її соціальні «наслідки», є однією з істотних характеристик особистості і протягом усього життя впливає на її усвідомлення своєї ідентичності, а також на ідентифікацію суб'єкта-мовця іншими членами соціуму.

Культурна ідентичність полягає, насамперед, в усвідомленому сприйнятті особою культурних норм, зразків поведінки та свідомості, системи цінностей і мови, усвідомлення свого «Я» з позицій цих культурних характеристик, які панують в цій спільноті, виявленні лояльності до них, самоототожненні себе саме з цими культурними зразками як такими, що позначають не тільки спільноту, але й цю особистість.

Мова виступає основним інструментом пізнання й фіксації культурних цінностей, провідником людини до соціально-культурного середовища, в якому формується соціально-культурна ідентичність. **Релігійна ідентичність** – це сприйняття людиною себе через власний внутрішній світ, звернений до Бога, ототожнювання себе з суспільством, що складається з інших мирян, які сповідують ці релігії, специфічне світорозуміння та усвідомлення своїх обов'язків, що керується божими заповідями. Мова – носій сакрального, що втілюється в конфесійному стилі мовлення, який виражає релігійну ідентичність мовця.

Мовна політика як невід'ємна складова загальної політики національної держави впроваджується державою, класом, партією, етносом тощо для зміни чи збереження існуючого функціонального розподілу мовних утворень, для введення нових і консервації вживаних мовних норм. Характер

і способи дозволу мовних (вибір мови) і лінгвістичних (вибір мовної норми) проблем, що становлять зміст мовної політики, визначаються інтересами певних класів, етнічних спільностей, політичними й ідеологічними цілями у сфері культури. Відповідно, мовна політика може бути *перспективною* (мовним будівництвом чи мовним плануванням) і *ретроспективною* (культура мови чи мовлення).

Ефективність мовної політики залежить від політичних, економічних, демографічних, релігійних, ідеологічних, психологічних, естетичних факторів тощо. Для правильної побудови мовної політики в сучасній Україні слід проаналізувати передовий європейський досвід вирішення мовних проблем, що передбачає регіоналізацію мовної підготовки, забезпечення вивчення, крім державної та рідної, як мінімум двох іноземних мов, зокрема тих, що в найближчій часовій перспективі будуть достатньо комунікативно потужними.

Контрольні запитання для самоперевірки знань

1. Що виступає об'єктом та предметом соціології мови?
2. Які основні віхи становлення соціології мови як наукової дисципліни?
3. Які етапи виділяють в історичному розвитку соціологічних досліджень мови в Україні?
4. Які основні поняття і параметри мовної особистості? Що таке колективна мовна особистість?
5. Які рівні виділяють у структурі мовної особистості?
6. Як співвідносяться соціальна диференціація мови і стратифікація суспільства?
7. В чому полягає визначення елітарної мовної особистості?
8. Як співвідносяться мова і діалект?
9. Як визначаються та підрозділяються територіальні діалекти?

10. В чому сутність соціальних діалектів: соціальної бази, функцій, мовної специфіки?
11. Які фактори визначають соціальну ідентичність?
12. Які фактори визначають територіальну ідентичність?
13. Як впливає мова на етнічну ідентичність?
14. У чому полягає соціологічне визначення поняття «гендер» та «гендерні ознаки» мовної ідентифікації?
15. Як співвідносяться поняття «білінгвізм» і «дігლოსія»?
16. В чому полягає поняття «мовна ситуація» та які її диференціальні ознаки?
17. Як визначається поняття «дискурс» у соціології мови?
18. Які основні чинники у класифікації дискурсу?
19. В чому виражаються основні принципи мовної політики?
20. Як виражаються ознаки мовної ідентичності в умовах поліетнічного суспільства?

Література

1. Соціолінгвістика : навчальний посібник / Л. Антошкіна, Г. Красовська, П. Сигеда, О. Сухомлинов – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2007. – 360 с.
2. И. В. Беликов Социолінгвістика : учебник для бакалавриата и магистратуры / И. В. Беликов, Л. П. Крысин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2016. – 337 с.
3. Мацюк Г. Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики : навч. посіб. / Г. Мацюк. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 212 с.
4. Якуба О. О. Соціологія : навч. посіб. для студентів / О. О. Якуба. – Харків : «Константа», 1996. – 192 с.

5. Лукашевич М. П. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій : підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков, Ю. І. Яковенко. – Київ : Каравела, 2008. – 544 с.

6. Бахтин Н. Б. Социолінгвістика и социология языка : учеб. пособ. / Н. Б. Бахтин, Е. В. Головкин – Санкт-Петербург : ИЦ «Гуманитарная Академия»; Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2004. – 336 с.

7. Мацюк Г. До витоків соціолінгвістики : Соціологічний напрям у мовознавстві : [монографія] / Г. Мацюк. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 432 с.

8. Мова і мовознавство в духовному житті суспільства : монографія / О. Б. Ткаченко, Г. В. Зимовець, С. С. Єрмоленко, Т. В. Радзієвська. – Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2007. – 352 с.